

УДК 347.63:347.4(477)

І. М. Чістякова
кандидат філософських наук, доцент,
завідувач кафедри правознавства
Одеського національного політехнічного університету

ГЕНЕЗИС МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОПОМІЖНИХ РЕПРОДУКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Щороку допоміжні репродуктивні технології (ДРТ) набувають дедалі більшого значення як в Україні, так і в світі. Потреба в них особливо гостро постає у зв'язку з демографічною кризою та зростанням кількості випадків безпліддя у людей репродуктивного віку.

ДРТ у країнах Євросоюзу та США є найпоширенішим методом лікування безпліддя. В недалекому майбутньому, з огляду на поширеність законодавчого закріплення та затребуваність ДРТ в Європі та світі, Україна може зайняти місце серед провідних країн, в яких легітимно застосовуються ДРТ. На жаль, сучасне законодавство України, незважаючи на наявність спроб правової регламентації ДРТ, досі вимагає суттєвих змін та вдосконалення.

Тому вивчення історичних витоків правового регулювання, генезису походження ДРТ у світі, безумовно, дасть змогу провести більш глибоке дослідження правової природи цих правовідносин.

Нині є чимало наукових праць вітчизняних та зарубіжних авторів щодо правового регулювання сурогатного материнства та допоміжних репродуктивних технологій (Н. А. Аблятіпова, Л. К. Айвар, С. Ф. Афанасьєв, Н. С. Байбороша, Т. Є. Борисова, А. П. Головащук, І. А. Дикова, І. В. Жилінкова, С. П. Журавльова, Л. М. Зілковська, К. А. Кириченко, Ю. В. Коренга, Р. А. Майданик, А. В. Майфат, Г. Н. Макаренко, О. С. Митрякова, Т. М. Палькіна, А. О. Пестрикова, О. В. Розгон, І. Рубець, В. В. Самойлова, К. М. Свитнев, М. В. Сопель, К. В. Стеблева, С. Р. Тагієв та ін.).

Метою статті є дослідження генезису міжнародно-правового регулювання допоміжних репродуктивних технологій.

За роки незалежності кількість українців скоротилася з 52 до 43 мільйонів людей. Чисельність наявного населення в Україні, за різними оцінками, на 01.08.2014 р. становила 42 981 900 осіб [1], в 2018 р. – 42 177 600 осіб [2]. За прогнозами ООН, населення України через 10 років скоротиться до 36–38 млн осіб, а через 50 років знизиться до 12-мільйонної позначки. Однак тенденція щодо депопуляції є не тільки українською проблемою, вона властива всім європейським країнам і є частиною об'єктивного процесу глобалізації [3].

Майбутнє будь-якої держави залежить не тільки від економічної та політичної ситуації, техно-

логій та інфраструктури, а й від стану та динаміки народонаселення, його характеристик. Враховуючи те, що демографічні процеси не завжди піддаються зовнішнім впливам, перед суспільством постають численні проблеми, особливо за умов зменшення кількості населення [4].

Зростаючий інтерес до розвитку допоміжних репродуктивних технологій (ДРТ) у світі зумовлений пріоритетністю вирішення людством проблеми безпліддя. Вказана проблема супроводжує людство ще з давніх часів. Сучасна медицина доволі глибоко вивчила причини жіночого та чоловічого безпліддя, називаючи величезну кількість факторів, що можуть спричинити нездатність до продовження власного роду [5, с. 149].

Нині у процесі застосування штучних методів репродукції людини штучне запліднення може бути здійснене багатьма шляхами, застосування ДРТ для лікування безпліддя привертає особливу увагу до найсучасніших програм ДРТ: сурогатного материнства, репродуктивного донорства, клонування, посмертної інсемінації, редукції ембріонів, «лабораторних» програм, пов'язаних із використанням непотрібних ембріонів, стовбурових і статевих клітин тощо [6, с. 69].

У стародавні часи такої різноманітності можливостей, звісно, не було з простої причини відсутності сучасних технологій. Медицина була часто заснована на магії. Лікарями були священники, місцеві божества, що відповідали за захворювання та лікування [7]. Проте використання одного з видів ДРТ, а саме методу сурогатного материнства шляхом природної інсемінації, було повсякденним явищем, яке не викликало багато протиріч, на відміну від сьогодення [8].

У Месопотамії в середині XVIII ст. до н.е. природне сурогатне материнство було загальноприйнятою і законодавчо закріпленою практикою. Кодекс законів царя Хаммурапі (1792–1750), що з'явився в 1780 р. до н.е., у §§144–146 встановлював: «Якщо людина взяла в дружини безплідну жінку, і ця безплідна жінка дала своєму чоловікові рабину і дала йому мати синів, а ця людина захоче взяти собі наложницю, то цій людині не мають дозволити, він не може взяти собі наложницю. Якщо людина взяла в дружини безплідну жінку, а вона не дала йому мати сина і він захоче взяти собі наложницю, то ця людина може взяти собі наложницю і ввести її в свій будинок, але ця наложниця

не має рівнятися з безплідною дружиною. Якщо людина взяла в дружини безплідну жінку, а вона дала своєму чоловікові рабню і та родила синів, а потім ця рабня стала рівняти себе зі своєю пані, то, оскільки вона народила синів, її пані не має продавати її за срібло, вона може накласти на неї рабський знак і захищати її до рабень. Якщо вона синів не народила, її пані може продати її за срібло» [9].

В Єгипті фараони брали в дружини своїх рідних сестер, щоб «сонячна кров» не змішувалася з кров'ю звичайних людей. Таким чином, діти, які народжувалися в такому кровозмісному шлюбі, не відрізнялися особливим здоров'ям. Тому їм доводилося залучати сурогатних матерів.

Так, наприклад, в Аменхотепа I, фараона Нового царства, який правив у XVI ст. до н. е., не було спадкоємця, і йому довелося вдатися до допомоги сурогатної матері-наложниці. До речі, діти, народжені від наложниць, хоч і вважалися дітьми фараона, але були ущемлені у своїх правах і могли претендувати на престол лише у разі відсутності інших, більш законних спадкоємців.

Такі випадки не були поодинокими – вони широко практикувалися багатими і аристократичними сім'ями. Безумовно, в той час через нерозвиненість репродуктивних технологій використовувалася природна інсемінація сурогатної матері, але, незважаючи на це, дитина передавалася саме подружній парі, яка виховувала її як свою законну¹ [10].

Згадана практика існувала і в Стародавній Греції та Римі. Інколи сурогатне материнство, як і за часів Месопотамії, отримувало законодавче закріплення.

Давньогрецький філософ, біограф і мораліст Плутарх у своїй праці описав історію Стратоніки, дружини царя Галатії Дейотара, яка не могла мати дітей і вибрала йому з числа полонянок наложницю Електру, яка виносила і народила йому дітей. Стратоніка виростила цих дітей як своїх.

У Стародавньому Римі були випадки, коли чоловіки віддавали своїх дружин іншим подружнім парам, де дружина не могла народити дітей, а діти, які народжувалися, в подальшому були законними дітьми безплідного подружжя² [11].

Традиційне сурогатне материнство також застосовувалося в середні століття в Китаї, Кореї та Японії, Середньовічній Європі і навіть Київській Русі.

Святий рівноапостольний князь Володимир I Святославович (955–1015), який хрестив Русь і більш відомий як Володимир Красне сонечко,

до хрещення мав більше восьмисот наложниць і перебував у п'яти офіційних язичницьких шлюбах (у тому числі з чеською княжною і болгарською царівною), але, бажаючи мати якомога більше дітей чоловічої статі, взяв у наложниці черницю-гречанку – вдову свого брата Ярополка. Від цього союзу в 978 р. народився знаменитий Святополк Окаянний.

Таким чином, підкреслює Ю. Ю. Таланов, правова історія сурогатного материнства налічує приблизно 3 800 років [12, с. 46], а аналіз питання застосування сурогатного материнства крізь призму історії свідчить про тенденції у пошуках шляхів для подолання безплідності [13, с. 11–15].

Незважаючи на те, що людина з давніх часів намагалася знайти способи вирішення проблеми інфертильності, тільки в останні роки завдяки розвитку науково-технічного прогресу з'явилася змога змінити ситуацію за допомогою використання штучних методів репродукції людини [13, с. 12].

Якщо раніше проблема безпліддя розглядалися лише як проблема залишення нащадків, нині йдеться про можливість народження генетично рідної дитини для обох із подружжя. Такі можливості знайшли своє відображення у штучному заплідненні – новітніх технологіях медицини, що отримали назву ДРТ і завжди охоплювали багато етичних та юридичних проблем [14, с. 68].

Так, у 1677 р. винахідник мікроскопа голландець А. Левенгук обстежив людську сперму, ставши першим, хто побачив сперматозоїдів. Він припустив, що зачаття відбувається в результаті проникнення сперматозоїда в організм жінки.

Перший відомий науці досвід штучного запліднення був проведений на собаці наприкінці XVIII ст. (1780 р.) абатом Спаланцані [4, с. 65], а у 1790 р. була проведена перша штучна інсемінація (запліднення) жінки. З метою подолання безпліддя знаменитий шотландський хірург і венеролог Д. Хантер (Гунтер) за допомогою шприца ввів сперму чоловіка його дружині. Штучне запліднення пройшло успішно і завершилося народженням здорової дитини.

У XIX ст. метод штучного запліднення став широко застосовуватися у тваринництві задля осіменіння корів і коней. У 1827 р. було дано опис яйцеклітини. У 1880 р. була проведена перша спроба штучного запліднення поза організмом у самців тварин (морських свинок і кроликів).

У 1891 р. першою сурогатною мамою в історії стала кролиця, якої французький дослідник Неарія переніс ембріон від іншої кролиці.

¹ Свитнев К.Н. Суррогатное материнство: история и современность. URL: http://www.jurconsult.ru/smi/print/medicinskaya_gazeta_surrogatnoe_materinstvo/.

² История происхождения суррогатного материнства и ЭКО. URL: <http://www.babyeco.ru/index.php/19-novosti/novosti-ranee/19-istoriya-proiskhozhdeniya-surrogatnogo-materinstva-i-eko>.

Через кілька років В. С. Груздєв вперше застосував у своїх дослідженнях на кроликах розроблену ним методику, що стала прообразом перенесення яйцеклітин разом зі спермою в фолопієву трубу. І вже в 20-х роках ХХ ст. стала широко застосовуватися штучна інсемінація спермою чоловіка або ж спеціально підібраного донора.

За даними, до 1917 р. наука мала 69 описів з успішними випадками штучного запліднення жінок спермою їхніх чоловіків [15], до 1885 р. у Франції мали місце 600 випадків такого запліднення [16, с. 106].

Незважаючи на вказане, історії правосуддя відомий випадок, коли в 1883 р. суд м. Бордо у Франції прийняв рішення, що «штучне запліднення суперечить законам природи» [16, с. 106]. Після прийняття у 1884 р. у Франції закону про розірвання шлюбу дебати навколо штучного запліднення стають не тільки актуальними, а й створюють ґрунт для подальших наукових розробок. Дедалі частіше з'являються такі поняття, як «право мати дитину нестатевим шляхом» та «небажання жінки сходитися з чоловіком» [17, с. 420].

Подолання безпліддя стало можливим завдяки стрімкому розвитку біології, генетики та медицини, відкриттям, що були зроблені за останнє століття в галузі ембріології, цитології, молекулярної біології³ [18, с. 156].

Початок проведення широкомасштабних досліджень ДРТ припадає на ХХ ст. У 1930 р. учений Г. Пінкус став піонером сурогатного материнства: помістив запліднену яйцеклітину в матку. Вагітність розвивалася, але завершилася абортom. У 1960 р. у клінічну практику увійшов метод лапароскопії, і вже в 1968 р. вчені навчилися одержувати яйцеклітину з організму людини для екстракорпорального запліднення та імплантації в матку сурогатної матері [19, с. 5].

Батьками-засновниками екстракорпорального запліднення (далі – ЕКЗ) стали британські дослідники Р. Едвардс і П. Степто. У 1967 р. Р. Едвардс добився успіху в заплідненні людської яйцеклітини *in vitro*. У 1976 р., через 9 років безперервних досліджень і експериментів, настала перша вагітність «чужою дитиною», яка, на жаль, виявилася позаматковою. 10 листопада 1977 р. після понад 600 невдалих спроб лікарі змогли здійснити вдале перенесення восьмиклітинного ембріону. У 1944 р. було досягнуто перше успішне культивування ооцитів людини та ЕКЗ, яке привело до розвитку двоклітинного ембріону [20, с. 7–8].

25 липня 1978 р. в Ольдхам у клініці Бой-Холл (Кембридж, Велика Британія) учням Р. Едвардса та Н. Степто вдалося імплантувати в порожнину матки жінки, яка хворіла на безпліддя, ембрі-

он, отриманий у пробірці у результаті з'єднання яйцеклітини та сперматозоїда (*in vitro*). Таким чином народилася перша у світі «пробіркова» дитина Луїза Браун, а вже в 1982 р. уперше в світі зареєстроване народження дитини внаслідок перенесення яйцеклітини та сперматозоїдів до порожнини матки. Так, у 1987 р. вперше в Європі відбулося народження дитини від донорської яйцеклітини та донорської сперми сурогатною матір'ю [19, с. 6].

Першою дитиною, яка була зачата за допомогою методу *in vitro*, в СРСР стала мешканка м. Красний Луч Луганської області О. Донцова, яка народилася в клініці Наукового центру акушерства, гінекології та перинатології Російської академії медичних наук у 1986 р. [21, с. 131].

В Україні перша дитина з використанням «сурогатної матері» з'явилася у м. Харкові, де 19 березня 1991 р. жінка народила дитину для власної доньки з вродженою відсутністю матки [4, с. 65]. Нині Україна є одним із визнаних центрів сурогатного материнства у світі (зокрема комерційного) [22, с. 168].

Безперечно, що інтенсивність розвитку медичних технологій у галузі репродуктивних технологій значною мірою випереджувала законодавство [4, с. 65].

Перші програми сурогатного материнства були успішно реалізовані США у 80-х рр. минулого століття. Відомо, що першу програму гестаційного сурогатного материнства, яка завершилася народженням дитини, було проведено в 1986 р. в Е. Арбор у США. Сурогатною матір'ю для подружжя (у 37-річної жінки було видалено матку) погодилася стати їх краща подруга, яка мала двох власних дітей [23, с. 12].

Потреба у правовій допомозі під час застосування ДРТ уперше з'явилася саме внаслідок реалізації програми сурогатного материнства, коли у 1980 р. після народження у Луїсвілі (США) сурогатною матір'ю хлопчика треба було зафіксувати факт її відмови від дитини в місцевому суді. Відтоді застосування цієї репродуктивної технології тісно пов'язане з юриспруденцією.

1985 р. був ознаменований загостренням етико-юридичних проблем в області нових репродуктивних технологій. Б. Уайтхед (США) підписала контракт зі згодою виступити сурогатною матір'ю для Вільяма і Елізабет Стерн за суму 10 000 доларів.

Народивши дитину, вона порушила контракт і, спочатку передавши новонародженого Стернам, потім втекла з ним, своїм чоловіком і двома своїми дітьми в інше місто. Судовий розгляд із цієї проблеми був тривалим і мав безліч етичних протиріч. Верховний Суд визнав договір і передав дити-

³ Старікова Н.М. Допоміжні репродуктивні технології: цивільно-правовий вимір. *Часопис Київського університету права*. 2014/4. С. 155–159.

ну Стернам, заборонивши сурогатне материнство за гроші. Суд також надав Уайтхед право вільного відвідування дитини [19].

Застосування методів ДРТ має довготривалий історичний шлях і не завжди отримувало законодавче закріплення. На різних історичних етапах людство в залежності від рівня розвитку технологій застосовувало різні його види та методи.

З огляду на проведений аналіз передумов та історичного розвитку ДРТ можна виокремити історичні етапи становлення застосування методів ДРТ:

– початковий етап. Залучення жінки для народження дитини як донора та сурогатної матері отримало законодавче закріплення в стародавніх Месопотамії, Єгипті тощо та широко застосовувалося у різних країнах світу до винаходу штучних технологій запліднення;

– етап розвитку методів штучного запліднення на науковому рівні (XVII ст. – середина XX ст.). Поява поодиноких спроб проведення штучного запліднення. Відсутність нормативного закріплення нових методів ДРТ та сурогатного материнства;

– етап поширення та законодавчого врегулювання методів ДРТ (із 1980 р. після прийняття рішення суду США про відмову сурогатної матері від новонародженої дитини, яке й стало першим юридичним прецедентом в історії).

Література

1. Соціально-економічне становище України за січень–серпень 2014 року. URL: <http://mirror.unhabitat.org/pmss/listItemDetails.aspx?publicationID=3387>.
2. Госстат озвучил численность населения Украины 2013. URL: <https://prm.ua/ru/gosstat-ozvuchil-chislennost-naseleniya-ukrainyi/>.
3. State of the World's Cities 2012/2013. URL: <http://mirror.unhabitat.org/pmss/listItemDetails.aspx?publicationID=3387>.
4. Тагієв С. Р. Правове регулювання допоміжних репродуктивних технологій людини. *Судова апеляція*. 2008. № 3. С. 65–76. URL: <http://kia.court.gov.ua/sud2690/1j/3j/60104/>.
5. Рябенко О. В. Право фізичної особи на репродукцію (відтворення): поняття та історико-правові аспекти становлення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Серія ПРАВО. Випуск 30. Том 1. С. 148–151.
6. Русанова Н. Вспомогательные репродуктивные технологии в России: история, проблемы, демографические перспективы. *Журнал исследований социальной политики*. 2013. № 11 (1). С. 69–86.
7. Pregnancy after assisted reproductive technology / ed. Eric R. M. Jauniaux and R.M.B. Rizk. Botros : Cambridge University Press, 2012. 163 p.
8. История. URL: http://www.surrogacy.ru/surrogacy_history.php.
9. Сборник Законов царя Хаммурапи. *Источники права*. Вып. 1 Тольятти : ИИП «Акцент», 1996. 56 с.
10. Свитнев К. Н. Суррогатное материнство: история и современность. URL: http://www.jurconsult.ru/smi/print/medicinskaya_gazeta_surrogatnoe_materinstvo/.

11. История происхождения суррогатного материнства и ЭКО. URL: <http://www.babyeco.ru/index.php/19-novosti/novosti-ranee/19-istoriya-proiskhozhdeniya-surrogatnogo-materinstva-i-eko>.

12. Таланов Ю. Ю. Суррогатное материнство: морально-правовые аспекты. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «ПРАВО»*. Випуск 19. 2012. С. 42–47.

13. Дронова Ю. А. 36. Что нужно знать о суррогатном материнстве. Москва : Издательский дом «Гордец», 2007. 112 с.

14. Рубець І. Застосування допоміжних репродуктивних технологій: суб'єктний склад і його законодавчі обмеження. *Сімейне право*. 2011. № 8. С. 68–73.

15. Ильин Ф. Искусственное оплодотворение в борьбе с бесплодием женщины. *Журнал акушерства и женских болезней*. 1917. Т. 32. № 1-2.

16. Гаварини Л. Искусственное оплодотворение: сто лет дебатов. *Пол, секс и человек*. Москва, 1993. С. 106.

17. Шорохов А. А. Искусственное оплодотворение у людей. *Труды VI съезда Всесоюзного общества гинекологов и акушеров*. Москва, 1925. С. 420.

18. Старікова Н.М. Допоміжні репродуктивні технології: цивільно-правовий вимір. *Часопис Київського університету права*. 2014/4. С. 155–159.

19. Чернышева М. Л., Чернышев А. В., Османов Э. М., Клименко Г. Я. и др. Биоэтические и правовые проблемы бесплодия и вспомогательных репродуктивных технологий. Томбов, 2010. 125 с. URL: http://www.tsutmb.ru/folder_document838/f2388_135r3902.pdf/.

20. Курило Л. Ф. Развитие техники оплодотворения ооцита вне организма. *Акушерство и гинекология*. 1984. № 1. С. 7–8.

21. Антонюк О. Право на батьківство. *Право України*. 2013. № 10. С. 126–143.

22. Абляпітова Н. А. Проблеми сурогатного материнства в Україні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 54. С. 167–173.

23. Антонов С. В. Правове регулювання допоміжних репродуктивних технологій і захист прав їх учасників в Україні та за кордоном. *Управління закладом охорони здоров'я*. 2009. № 6. С. 11–19.

Анотація

Чистякова І. М. Генезис міжнародно-правового регулювання допоміжних репродуктивних технологій. – Стаття.

У статті проведений аналіз витоків та історичного розвитку правового регулювання допоміжних репродуктивних технологій на теренах нашої країни та в світі. Запропонована періодизація історичних етапів законодавчого становлення застосування методів допоміжних репродуктивних технологій.

Ключові слова: допоміжні репродуктивні технології, правове регулювання, історичний розвиток.

Аннотация

Чистякова И. Н. Генезис международно-правового регулирования вспомогательных репродуктивных технологий. – Статья.

В статье проведен анализ истоков и развития правового регулирования вспомогательных репродуктивных технологий в нашей стране и в мире. Предложена периодизация исторических этапов законодательного становления применения методов вспомогательных репродуктивных технологий.

Ключевые слова: вспомогательные репродуктивные технологии, правовое регулирование, историческое развитие.

Summary

Chistiakova I. M. Genesis of international legal regulation of assisted reproductive technologies. – Article.

The article analyzes the origins and historical development of assisted reproductive technologies legal regu-

lation in our country and in the world. The historical law stages periodization of assisted reproductive technologies methods using is proposed.

Key words: assisted reproductive technologies, legal regulation, historical development.